

O CONTRIBUȚIE LA UN CAPITOL NESCRIS AL ISTORIEI ARHITECTURII ROMÂNEȘTI. MARGINALII LA DOUĂ CĂRȚI PRIVIND ISTORIA TRANSILVANIEI ȘI A BANATULUI

Oliver VELESCU

Resumé

La présente étude se propose de présenter un aspect de la résistance populaire roumaine de la fin du 19ème siècle contre la politique de « magyarisation » de la Transylvanie et du Banat. Elle a été appuyée par l'intellectualité roumaine, par le clerc orthodoxe et également par celui grec-catholique.

L'une des formes concrètes de manifestation de cette attitude a été la promotion de la « politique scolaire » initiée par l'évêque Inocențiu Micu Klein. « L'activisme », courant politique offensif promu par Alexandru Mocioni et Vicențiu Babeș, tous les deux originaires de la région de Banat, a trouvé en Ion Popasu, l'évêque du nouvellement créé évêché roumain de Caransebeș (1865), un promoteur énergique et pragmatique de la construction des établissements scolaires dans les villages de Banat où les élèves devaient étudier « dans leur douce langue roumaine ».

Popasu a initié un programme de construction d'églises, d'écoles et d'édifices administratifs qui, compte tenu de conditions données de contournement des lois imposées par Budapest, porte, dans la matérialité des ses murs, un message à la fois spirituel et politique.

C'est le bon moment de mentionner les noms de deux architectes originaires de Banat, Cuzman Cioloca et Adrian Diaconovici, proches collaborateurs de l'évêque Ion Popasu. On estime l'œuvre des ces deux architectes roumains à environ 40 églises et écoles, dont on a cité seulement quelques exemples. Leur œuvre correspond au credo politique commun avec celui des peintres qui collaboraient à la construction des églises.

Les constructions scolaires dont nous avons parlé dans cette étude ont-elles été modestes dans le sens péjoratif du mot ? Non. Les nouvelles écoles et églises doivent être rapportées à l'ensemble architectural du village dans lequel elles ont été construites. Elles deviennent une dominante de la localité, un point de convergence, une réalité physique de « l'espace spirituel ». Leur message historique justifie leur inscription sur la liste du patrimoine culturel de la Roumanie.

Voilà pourquoi il faut encadrer le travail de ces architectes dans un chapitre pas encore écrit de l'architecture militante de Transylvanie et de Banat.

Mots-clés: Architecture, Banat

În anul 1995 a apărut la Timișoara, în Editura Mitropoliei Banatului, cartea *Episcopul Ioan Popasu și cultura bănățeană*, autor Constantin Brătescu, iar în 1996 Ștefania Mihăilescu a publicat la Casa de Editură Silex din București *Transilvania în lupta de idei. Controverse în Austro-Ungaria privind statutul Transilvaniei*.

O coincidență fericită face ca cele două cărți, prin subiectele lor, să fie complementare. De altfel acesta a și fost unul din motivele pentru care am stăruit asupra lor, lectura celor două cărți ușurând a înțelege că în Transilvania și în Banat, „lupta de idei” a fost permanent însoțită de o rezistență populară românească care a și fundamentat luările de poziții în Parlamentul de la Budapesta sau în documentele redactate în sprijinul cauzei românești. George Barițiu avea dreptate numai în parte când afirma: „noi muncim tot mereu, nu mai încetăm cu memoriale, petițiuni la Împăratul și la miniștri, facem vizite neprecurmate și, cu toate acestea, izbutim puțin!”.

Politica școlară inaugurată de Inocențiu Micu-Klein și-a arătat roadele prin intelectualitatea care avea să împânzească satele Ardealului. Aceluiași scop i se dedică și episcopul de Caransebeș, Ioan Popasu, (născut în 1808, episcop între anii 1865-1889). Prin activitatea pe care o va desfășura, ca de altfel și alți înalți chiriari ai Ardealului românesc, ea va depăși „memorialele” și „petițiunile” amintite de George Barițiu și va susține „lupta de idei” pe care o prezintă documentat Ștefania Mihăilescu. „Activismul”, curentul politic ofensiv promovat de bănățenii Alexandru Mocioni și Vicențiu Babeș, a găsit în fostul protopop de Brașov, ctitor de școală acolo, l-am numit pe episcopul Ioan Popasu, un adept pragmatic care nu s-a mărginit numai la „vorbe” spuse sau așternute pe hârtie.

Înființarea la 3/15 iulie 1865 a noii episcopii românești de Caransebeș, prin separarea de episcopia ortodoxă a Vârșețului, creează noi și extrem de complicate probleme în Banat. Despărțirea în fapt de biserica sârbă a însemnat și separarea bunurilor la nivelul fiecărei parohii, creându-se tot atâtea chestiuni de rezolvat câte parohii mixte erau. Nu întâmplător episcopul Popasu declara la acea vreme că a găsit dioceza „plină de ură și dușmănie... școalele călcate la pământ, ortodoxia sfâșiată...”. Sârbii cereau dovezi privind „contribuția românilor la zidirea bisericilor și școalelor, la înzestrarea lor”. Episcopul cere tuturor evitarea exceselor, iar cu

Fig. 1 - Banloc, Biserica și școala

bani primiti drept despăgubiri „se vor ridica lăcașuri noi de cult spre mândria locuitorilor români”, referința fiind directă la cei 90 000 de români, locuitori în satele cu populație mixtă. Erau așadar necesare clădiri noi, biserici și școli, dar și cărți noi „în limba lor cea dulce română”. Pentru cunoașterea istoriei acelor ani este foarte important de știut că afirmațiile sus citate ale episcopului Popasu sunt departe de a avea numai o valoare retorică. Ele sintetizează un întreg program, care depășește aspectul cultural subliniat în cartea d-lui Brătescu, și are, în perspectiva istorică, o semnificație politică de prim ordin.

Anii imediat următori sunt foarte bogati în evenimente importante pentru istoria românilor ardeleni. Parafrazând pe Constantin Noica, se poate spune că ei „coboară” acum în istoria contemporană. Organizarea politică în condițiile moharhiei dualiste și curentele politice care se dezvoltă între frunțașii români din Transilvania și Banat și, în fine, ofensiva maghiară, pentru că altfel nu poate fi denumită, împotriva celorlalte naționalități din imperiu sunt succint prezentate în cartea doamnei Ștefania Mihăilescu.

În acest context politic, nu întotdeauna clar, la care se adaugă procesul deja amintit al separării de biserică sârbă, episcopul Popasu își înțelege misiunea. El „... vorbește oamenilor spre zidire, sfătuire și mângâiere” (1. Corinteni 14.3). Programul educațional întocmit de vlădica Popasu în 1866 reflectă întocmai cuvintele Apostolului Pavel, iar aplicarea lor locală se concretizează în următoarele idei: școlile trebuie să fie confesionale, ele se zidesc și se susțin de comunitățile bisericești, este îndepărtat alfabetul chirilic și se cere protopopilor atenție în administrarea și creșterea averilor bisericești și școlare.

„Zidirile” episcopului Popasu au valoare de „simbol” în sensul hegelian al noțiunii și trebuie înțelese și astăzi ca atare. Fiecare „zidire”, de astă dată în sensul propriu, al cuvântului, este un „semn” cu valoare de simbol în lupta care se ducea pentru afirmarea românismului.

Instituțiile întemeiate – mai ales de învățământ –, „au răscolit orgoliile naționale”, îndeosebi în spațiul rural. Înființarea, între altele, în 1868, a Institutului Teologic din Caransebeș și, în 1876, a Institutului Pedagogic Diocezan sunt o ilustrare a acestei politici. Aceluiași scop de afirmare românească i-au servit și periodicul „Foaia Diocezană” care apare din 1886 ca și nenumăratele societăți și asociații culturale care au împânzit Banatul. Toate aceste instituții au fost centre de convergență și de efervescentă intelectuală până la Unirea din 1918.

Cele ce s-au realizat în acei ani pot fi mai bine înțelese dacă se iau în considerare legile vremii. La 7 decembrie 1868, în Parlamentul din Budapesta se adoptă Legea 43 privitoare la unirea Transilvaniei cu Ungaria. Este anulată, prin acest act normativ, celebra *Unio Trium Nationum* din 1437 și se desființează guvernământul Transilvaniei care era pendinte de curtea imperială de la Viena. În aceeași zi este adoptată și Legea 44 a naționalităților, prin care se proclamă „națiunea maghiară – singura națiune politică indivizibilă”, iar limba maghiară este limba oficială a statului. La scurt timp apare, în 1868, Legea învățământului primar. Toate aceste legi cuprindeau în articolele și paragrafele lor numeroase ascunzături, adevărate pericole pentru identitatea națională. În anii care urmează ele vor fi completate sau modificate astfel încât să asigure supremația maghiară. Pentru completarea tabloului politic trebuie amintită și constituirea, la 8 martie 1869, a Partidului Național Român, în adunarea care s-a ținut în acest scop la Miercurea Sibiului.

Revenind la semnificațiile operei de constructor a episcopului Popasu, trebuie arătat că acesta nu trebuia să se lase prins în țesăturile întinse prin legile sus-amintite, iar lupta politică, abstractă prin natura ei, nu era suficientă. De aceea Popasu construiește. Zidurile sunt o formă materială de a impune o idee. Ele poartă în sine un mesaj spiritual și, în condițiile date, acesta a fost unul pregnant politic. Astfel trebuie înțeles programul de construcții bisericești, școlare și administrative conceput și pus în aplicare de noul episcop de Caransebeș.

Este acum locul când trebuie să pomenim numele a doi arhitecți români bănățeni care au contribuit la materializarea programului lui Popasu. Ei sunt **Cuzman Cioloca** și **Adrian Diaconovici** și a căror operă nu poate lipsi din niciun tratat de arhitectură românească. Cuzman Cioloca, originar din orașelul Biserica Albă (în Banatul sârbesc), s-a făcut cunoscut ca arhitect al bisericilor bănățene încă din anul 1853 și se afla în relații foarte bune cu episcopul Popasu. De altfel, la 23 ianuarie 1873, el este recomandat protopopilor ca executant de biserici și școli, ca unul care a lucrat „cu deplina mulțumire a respectivelor comunități bisericești”. Adrian Diaconovici de fel din Bocșa-Montană, este fratele lui Cornel Diaconovici, redactorul cunoscutei *Enciclopedii române* apărute la Sibiu în trei volume. Adrian Diaconovici s-a făcut

Fig. 2 - Boldur, Timiș, Biserica, 1869

Fig. 3 - Botinești, Biserica, 1871

cunoscut prin construcțiile ridicate în protopopiatul Oravița, școli și biserici, din care amintim pe cele din satele Vrani, Berliște și Iertof.

Arhitectul Cioloca este și autorul reamenajării fostei reședințe a comandamentului garnizoanei Caransebeș în sediu al episcopiei (1872), lucrare care, iarăși, trebuie înțeleasă la valoarea ei simbolică. Schimbarea de program arhitectural, înzestrarea clădirii – a interiorului ei – cu noi valențe spirituale, fără a-i știrbi la exterior vechiul simbol al autorității, ne face să vedem în această reședință episcopală „comandamentul” bătăliei pentru afirmarea românismului în Banat, un focar energetic al luptei împotriva maghiarizării. Aceluiași scop, al afirmării românești, îi răspunde și Tipografia diecezană prevăzută și cu spațiu de librărie, ridicată în anul 1885 de arhitectul Adrian Diaconovici, cu concursul tipografului Simion Pocrean din Reșița.

Opera acestor arhitecți, dar și a altora¹, corespunde crezului lor politic, comun cu cel al artiștilor pictori cu care concură la edificarea bisericilor. Convingerile lor sunt comunicate cu „voce tare” prin mijloacele specifice epocii. Autorul C. Brătescu reia în cartea sa două incipituri redactate și scrise în anul 1870 de pictorul Nicolae Popescu pe pereții bisericii din Seleuș (în Banatul sârbesc, lângă Panciova), dar nu oriunde, ci pe cărțile susținute de evangheliști. Textele au următorul cuprins:

¹ Nu este lipsit de semnificație că arhitecți, constructori și pictori bănățeni, între care și Nicolae Popescu, au lucrat și în Regat, mai ales în Oltenia. cf. Oliver Velescu, *Activitatea pictorului bănățean Gheorghe Baba în Oltenia*, în „Banatica”, III, Reșița, 1975, p. 327.

„CU FOC M-AM NUTRIT ȘI CU SUDOAREA CRUNTĂ M-AM ADĂPAT PENTRU NAȚIUNEA MEA. VIITORUL ROMÂNILOR VA FI MARE, ÎNSĂ TREBUIE LUPTĂ ȘI IAR LUPTĂ. DUMNEZEU CU NOI!”. Celălalt text sună astfel: „DOAMNE CAUTĂ DIN CER SPRE EI, SERVUL TĂU NICOLAE POPESCU, AJUTĂ-I LUI ȘI NAȚIUNII ROMÂNE ȘI SCAPĂ-I DE TIRANI, 1870”².

Între 1865 și 1889 s-au construit în Banat și au fost probabil, și pictate, circa 40 de biserici. Popasu îi sprijină pe constructori, recomandându-i așa cum s-a citat mai sus. Și pe pictorul Nicolae Popescu îl propune cu aceeași căldură pentru că lucrul său „e solid și durător”, fiind apreciat „de pricepătorii de arta picturii, atât români cât și de altă naționalitate”.

Legea maghiară a învățământului din 1868 prevedea ca în localitățile unde școlile au o „stare necorespunzătoare” și deficiențele constatate de inspectorii școlari de stat nu vor fi înlăturate, „se vor desființa” urmând a fi înlocuite „cu școli primare comunale cu limbă de predare maghiară”. Dispozițiile acestea provoacă o justificată îngrijorare, reflectată în circularele episcopiei din 1 mai și 5 septembrie același an, adresate celor 11 protopopi câți avea episcopia. Se cer măsuri foarte serioase și energice pentru conservarea școlilor românești³. Se atrage atenția în

² Publicate de Nicolae Corneanu în *Monografia eparhiei Caransebeșului*, Caransebeș, 1940, p. 327.

³ Spre exemplificare amintim și următorul episod al acestei confruntări: în 1872 s-a desființat „Confiniul militar bănățean”, vechea instituție grănicerească întemeiată în secolul al XVIII-lea. Cele 99 de „școli naționale grănicerești” au fost transformate în școli comunale unde limba maghiară

Fig. 4 - Ioan Popasu, 1808-1889, primul episcop de Caransebeș, 1865-1889

special asupra stării necorespunzătoare a localurilor de școală, a lipsei materialelor didactice și a nevoii de uniformizare a programelor de învățământ și a celor analitice. Întrucât statul oferea condiții materiale mai bune învățătorilor – salarii mai mari și pământ agricol în folosință – exista pericolul real ca unii învățători să dezerteze. Se cere de aceea să li se amintească acestora, ca și funcționarilor comunali, „că și ei încă sunt români și creștini dreptmăritori și nu vor fi vrând să se lepede de Biserică și națiunea de care s-au ținut moșii și strămoșii lor și de care se vor ține și urmașii lor, fii, nepoții și strănepoții lor”.

Deceniul care urmează va fi unul din cele mai crâncene. Bătălia principală se va da pe tărâmul școalelor. Noi legi și măsuri administrative încearcă să impună limba maghiară. La 6 mai 1871 sunt emise la Budapesta „Instrucțiunile cu privire la construcțiile școlare”. Ele sunt difuzate în dioceză printr-o circulară din 12 iulie același an, cu recomandarea de a fi respectate și puse în aplicare, pentru că măsurile restrictive ale acestor „Instrucțiuni” urmăreau, în fapt, același scop: maghiarizarea. Desigur, legea în litera ei nu putea fi decât salutară prin prevederile sale de a se crea condiții optime pentru desfășurarea procesului de învățământ. Este însă bine de reamintit că, între instituția „școală” și reprezentarea materială a acesteia, „clădirea”, era o discrepanță foarte mare. După statisticile folosite de autorii maghiari citați de Ștefania Mihăilescu, existau în Transilvania circa 3000 de școli elementare românești. După cifrele publicate de C. Brătescu, în Banat funcționau, în 1868, 219 școli (la care se adaugă cele 99 din „Confiniul” grăniceresc), cu 23516 școlari înscriși. În 1887 sunt recenzate 212 școli, din care 195 funcționau cu o singură sală de clasă, 16 cu două încăperi și numai una singură avea patru clase. Sub conducerea episcopului

se preda între 5 – 10 ore, iar învățătorii trebuiau să cunoască obligatoriu limba maghiară. Pentru aspectele politice ale acestei măsuri trimitem la cartea lui Constantin. Brătescu.

Popasu se întocmește un program de îmbunătățire a stării localurilor de școală și se începe o campanie de construcții școlare românești pentru înlocuirea „localurilor de școală mici, întunecoase, neîncăpătoare și adeseori insalubre”⁴.

Legi dintre cele mai aspre contribuie la pericolul eliminării învățământului românesc. Așa au fost noua lege a învățământului din 1879 și cea din același an cu privire la institutele pedagogice. Școlile sunt definite în aceste legi ca „instituții patriotice” unde trebuiau să se dezvolte „atașamentul față de cultura și patria maghiară”. În 1879 și apoi în 1883 se legiferează ca limba maghiară să devină obiect de studiu obligatoriu în învățământul mediu al naționalităților, iar Legea grădinițelor și a azilelor de copii din 1891 prevedea însușirea limbii maghiare de la vârsta de trei ani.

Cu toate că se creează și mentalitatea că familiile care aveau copii la școlile românești erau „vânzătoare de patrie”, numărul școlilor românești nu a scăzut. Au loc dezbateri dure în parlamentul de la Budapesta, se țin adunări și se organizează manifestări culturale și politice de protest (trimitem, pentru amănunte la cărțile citate d-lui Brătescu și cea a d-nei Ștefania Mihăilescu). Toate acestea nu au avut urmările scontate, dimpotrivă, represivunile de după „Memorandum”, ca și legile din

Fig. 5 - Racovișa, Biserica, 1862

⁴ Pentru documentare și comparație, potrivit unei statistici întocmite în anul 1885 în Vechiul Regat, premergătoare reformelor introduse de Spiru Haret, în România erau 2 669 de clădiri școlare. Din acestea 1917 erau construite din vâlătuci, nuiele etc., iar 1224 erau fără pardoseală. cf. Oliver Velescu, *Chestiunea clădirilor școlare în „Arhitectura”*, nr. 3/1979, p. 61.

1904 și 1907 (faimoasa Lege Apponyi) sunt doar o expresie a măsurilor drastice luate împotriva românilor.

În acest context, construcția de școli este fără îndoială un act politic. Școli construiesc în aceeași epocă și comunitățile germane din Transilvania și Banat, dar noi ne referim aici la „modestele” construcții școlare din satele românești. Au fost ele într-adevăr modeste? Noile școli, ca și bisericile construite în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, trebuie raportate la ansamblul arhitectural al așezărilor pe care le deserveau. Dacă biserica, prin rolul ei spiritual și prin arhitectura ei, devine o „dominantă” a așezării, noua școală, executată din cărămidă, uneori cu două nivele, cu mai multe încăperi de clasă și uneori cu locuință pentru învățători (așa cum s-a hotărât de către episcopie la 8 aprilie 1872) devine un punct de convergență în viața satului. Ca arhitectură, de cele mai multe ori, clădirea se încadra în ambientul satului, dar era „școala”, iar în sat se conștientiza existența unui „loc” al școlii, cu funcțiile sale, loc unde tradiția se îmbina cu prezentul și ambele pregăteau viitorul. Exemplificarea acestei realități, a conștientizării „spațiului spiritual”, o găsim în două însemnări: cea privitoare la școala din satul Berliște, ridicată în anul 1888, spune că „inimosul învățător Nestor Surlașiu” a refuzat ajutorul oferit de guvernul maghiar și a păstrat caracterul „curat românesc și ortodox al școlii de aici”. Din însemnarea referitoare la

Bocșa Montană aflăm că: „Am avut școală confesională, în coasta căreia – deci acel spațiu spiritual trebuia agresat – ungurii au înființat școala de stat, dar aceasta a rămas a fi cercetată numai de copiii lor”.

Iată de ce considerăm că programul de construcții bisericesti și școlare promovat de episcopul Popasu și realizat de arhitecții și constructorii români poate fi încadrat într-un capitol nescris, încă, al arhitecturii militante din Banat și Transilvania, parte a istoriei arhitecturii românești. Nume noi de arhitecți, cum sunt cei citați, Cioloca și Diaconovici, dar și mulți alții care așteaptă să fie scoși din anonimatul arhivelor vor îmbogăți istoria arhitecturii noastre. Pentru cei care abordează istoria arhitecturii numai din punctul de vedere al esteticului le propunem să re-valorizeze parametrii între care judecă arhitectura secolului al XIX-lea și, atunci, suntem siguri că multe dintre bisericile Banatului vor figura și în Lista monumentelor istorice⁵. Poate ar mai trebui adăugată și observația că după Unirea din 1918 programul arhitectural de construcții de biserici, promovat în Banat începând din secolul al XVIII-lea, se încheie, fiind înlocuit cu cel zis „bizantin”, stilul național neoromânesc și derivatele sale.

Pentru procesul de re-evaluare a artei bănățene și încadrarea ei în istoria artei românești, pentru care am mai pledat⁶, arhitectura bănățeană a secolului al XIX-lea merită atenție.

Notă: Fotografiile sunt din anul 1938.

⁵ Pentru o primă evaluare recomandăm bogata ilustrație din *Monografia* lui Nicolae Corneanu, sus citată.

⁶ Oliver Velescu, *Ușile unui iconostas bănățean de la începutul secolului al XIX-lea*, în „Buletinul Comisiilor Monumentelor Istorice”, an VI, 1995, nr. 1-2, pg. 12.